

BALKAN “NE VREDI NI PEDLJA EVROPSKE GRANICE”

Francuski sociolog Etienne Balibar u svojoj skorašnjoj knjizi *Mi, građani Evrope? Razmišljanja o transnacionalnom državljanstvu* [1](#) tvrdi “da je “sudbina evropskog identiteta u potpunosti odlučena u Jugoslaviji i uopšte na Balkanu...” Sudbina Evrope, navodi Balibar, ovisi o paradoksu evropskih vanjskih i unutarnjih granica, čija je posledica i današnji Balkan. S jedne strane, objašnjava Balibar, Evropa pretpostavlja univerzalizam i sveobuhvatnost po pitanju čitavog kontinenta, a na temelju ove *uključive* vanjske granice daje sebi pravo na intervenciju na Balkanu kao delu Evrope. S druge strane, Evropa ima *isključive* granice upravo zbog Balkana, da bi ogradila svoje principe ujedinjavanja od opasnosti fragmentacije, odnosno balkanizacije. Prema Larryju Wolffu [2](#) i Mariji Todorovoj [3](#), dvoma istoričarima najodgovornijim za balkansku renesansu i za poticaj ka samosvešću na Balkanu danas, Balkan se u evropskom javnom diskursu pojavio u vreme prosvetiteljstva. Oni navode da su rađanje Balkana i evropske nacionalne države sa svojim postojanim granicama međusobno temeljno vezani. Prosvetiteljstvo, ili hegemonija kulturnih reprezentacija evropskih nacionalnih država, je u svom registru uspostavila Balkan kao svoju opasnu vanjštinu, mesto propusnih granica. Ako su Wolff i Todorova upravu, onda je Balkan uvek bio dio evropskog paradoksa, a njegova istorija je zapravo istorija konstruiranja evropskog identiteta iz, kako navodi Michel Foucault, racionalnog znanja.

Onda nije slučajnost što se rađanje *Balkanizma* Marie Todorove događa u vreme koje se naziva smrću epistemologije u evropskom diskursu racionalnosti [4](#). U zaključku svoje proslavljene knjige *Zamišljanje Balkana*, Todorova nikada ne odgovara na pitanje “Šta je to Balkan?” Umesto toga, ona nam govori šta Balkan *nije*. Tvrdi da se na prvo pitanje ne može direktno i sadržajno odgovoriti bez ispitivanja *uslovljenosti* znanja o Balkanu. Ono što znamo o Balkanu ne može se odvojiti od toga *kako* znamo ono što znamo kao suštinu “Balkana”. Pri razrađivanju ovog pitanja, Todorova “suštinu” Balkana pretvara u problem evropske epistemologije i diskurzivne formacije Balkana. Balkan kao postojana opisna shema koja potiče iz putopisa, književnosti i diplomatske prepiske sada se posmatra kao diskurzivni problem, a ne kao "istina" o Balkanu.

Iako Balkan kao opisna shema nije bio povezan sa akademskim diskursom, predstavljao se kao zajednički epistemološki problem filozofije i nauka evropskog prosvetiteljstva. Todorova sumira ovu važnu stavku i veže rađanje Balkana za istoriju Zapadnog *epistema*. “Otvorena slika Balkana,” piše ona, “čiji su opšti parametri uspostavljeni oko prvog svetskog rata, se ponavljala skoro bez varijacija tokom sledećih decenija i funkcioniše kao diskurs.” I, Todorova zaključuje: “Ni jedan političar, novinar, ni pisac koji je postao stručnjak za oštru kritiku Balkana nikada nije izrekao tvrdnju na osnovu filozofskog temelja svojih argumenata, a ipak to su postigli.” [5](#)

Ono što veže *Balkanizam* za epistemologiju prosvetiteljstva je pitanje “doživljaja” i njegove diskurzivne konstrukcije. Prema Foucaultu, u doba prosvetiteljstva, evropski diskurs o racionalnosti se formirao oko kodova reprezentacije koje su iz diskursa konstruirale suštine. Suštinski pojam “subjektivnosti” koji ne postoji van diskursa je jedna od ovih konstrukcija. Ono što mi kao “subjekti” doživljavamo u odnosu na druge ljude i mesta potiče iz toga kako mi doživljavamo sebe kao “subjekte”, što se ponovo formira putem uticaja diskursa na stvaranje naše “unutrašnjosti”. Drugim rečima, prirodu našeg “doživljaja” određuju naše “tehnologije sopstva”. [6](#) Teorija Louisa Althaussera o ideologiji i ideološkim državnim aparatima, iako uvedena u drugoj polovici XX veka, obuhvata u svojoj teoriji subjektivnosti sav problem prosvetiteljstva. [7](#) On navodi da je “subjekat” sa svojom unutrašnjošću, tvorevina i agent nacionalne države. Pojedinačni “subjekat”, interpeliran ideologijom dominantnog državnog aparata, postaje učesnik i tumač državne ideološke prakse. Dakle, u istorijskom smislu, uticaj nacionalne države na formaciju individualne “subjektivnosti” je počeo sa prosvetiteljstvom i kodificiranjem nacionalnih država i njihovih granica. Tako formulirani

odnos između subjektivnosti i moći diskursa problematizira “doživljaj” Balkana kao autentičnog i neovisnog od diskurzivnih odnosa moći. Zapravo, “doživljaj” se ne može odvojiti, i prirodan je “tehnologijama sopstva” predstavljača.

Zapadnjački pisci koji su dolazili na Balkan, posećujući njegov prostor iz prve ruke, ulazeći u njegove razne načine života, i posmatrajući etničke i verske različitosti, želeći da opišu svoj “doživljaj” tokom tog procesa, kako Todorova ističe, samo su se prilagođavali Balkanu kao shemi reprezentacije. Robert Kaplan u knizi *Balkanski duhovi: Putovanje kroz istoriju* [8](#) prati tekst knjige *Crno janje i sivi sokol* (1941) [9](#), putuje na ista mesta kao i West, gleda kroz iste prozore, spava u istim hotelima i citira njene “doživljaje” kao svoje “doživljaje”. Na temelju ovog “doživljaja” on zaključuje da je Balkan: mesto gde je Hitler dobio ideju za Holokaust. Iako istorijski izvrnuta, Kaplanova teza je, takođe, i interesantna. Teza priznaje konvertibilnost balkanske doživljajne sheme u evropsku. Za Kaplana su ta shema bili *Balkanski Duhovi*, koji možda pretpostavljaju Evropsko telo – ali on nikada ne pita šta je to u konstituciji evropskog “doživljaja” što ga čini podloznom balkanizaciji. Kako Evropa, centar civilizacije, može biti balkanizirana? Možda nenamerno, Kaplanov Balkan nije antiteza Evrope nego je na neki način vezan za njenu unutrašnjost, upravo za temelje koji ga čine tako intimnim i tako opasnim za Evropu.

Jedan primer ove intimnosti i opasnosti odražava se u psihoanalizi. Balkanska “opasnost” etničkog nasilja često se objašnjavala kao rezultat “narcizma malih razlika”. Sigmund Freud je ovaj termin koristio kao dio svoje teorije subjektivnosti, ili, moglo bi se reći, teorije građanske unutrašnjosti Evrope. Korišćena u vezi sa Balkanom, Freudova teorija objašnjava Balkan kao poseban tip subjekta, a u isto vreme opravdava poricanje njegove subjektivnosti. Freud je čak otišao tako daleko da je tvrdio kako je Balkan subjekat koji se ne da psihoanalizirati; on se ne drži - niti priznaje svoje obaveze naspram - simboličkog poretka. [10](#) Ipak, ova Freudova tvrdnja uvodi Balkan u evropski diskurs subjektivnosti, ali samo kao sekundarni i gramatički unutrašnji učinak psihoanalitičkog narativa. Ono što je ironično u pogledu Freudove tvrdnje nije toliko činjenica da je ova teorija još uvek aktuelna, nego da ona može proizvesti “znanje” o “nespoznanom subjektu”. Obično bi se pretpostavilo da ako nemate sredstva za analizu subjekta, onda ne možete imati mnogo toga da kažete o istom. Ali ne, naprotiv!

Navodna nemogućnost analiziranja Balkana je stvorila opširan korpus “znanja” o njemu. Jednostavno rečene, Balkan je jedna velika epistemska laž.

Epistemska je laž tvrditi da je balkanski nacionalizam plemenski i atavistički. Hannah Arendt u velikoj meri sa Freudom deli odgovornost za ovu “tvrdnju o znanju”. Opisujući Balkan kao nešto plemensko, Arendt je uspela ostvariti svoj glavni teorijski cilj, argument da je francuski nacionalizam građanski i racionalan za razliku od nemačkog, ruskog i balkanskog. Francuski nacionalizam, teorizira Arendt, je proizašao iz evropskog prosvetiteljstva, dok se balkanski nacionalizam razvio iz pra-racionalnih mitskih narativa. [11](#)

Ali kao što Wolff pokazuje, zapravo je francusko prosvetiteljstvo konstruiralo Istočnu Evropu kao recipročnu komponentu invencije samog Zapada. [12](#) Drugim rečima, Arendt izmišlja toplu vodu. Ako je francuski nacionalizam konstruiran kao racionalan, ili kao primarni označitelj, onda je balkanski nacionalizam njegov tamni kontrast, poput sekundarnog označitelja koji funkcioniše kao skriveni označeni prvog označitelja. Rečima francuskog sociologa Emilea Durkheima, radi se o logici funkcionalnih odnosa. Po ovoj logici norma prethodi i funkcionalni je uzrok svog kršenja, poput kazne koja prouzrokuje zločin. Na sličan način francuski nacionalizam prethodi balkanskom i njegov je funkcionalni uzrok. Zar nije Napoleon potakao nemački i ruski nacionalizam tokom svog širenja građanskog društva utemeljenog na francuskom modelu širom Evrope? Pobjeda u “velikom otadžbinskom ratu” iz 1812. godine protiv Napoleona pobudila je nacionalne osećaje Rusa jednako kao i Nemaca nakon bitke naroda kod Leipziga oktobra 1813. godine. I zar nisu onda Nemci, Austrijanci i Rusi kroz svoju reakciju na Napoleona, ali i oponašajući ga, pobudili nacionalizam na Balkanu? Ovo drugo je moguće samo ako je ovo prvo njegova potporna funkcija.

Skupa sa Freudovom teorijom narcizma, teorija nacionalizma H. Arendt postala je, odjednom, i

istorija i psihologija Balkana - to jest, njegova cjelokupna nauka.

Vjerujem da je teorija građanskog nacionalizma Hannah Arendt, prihvaćena od mnogih sljedbenika, fundamentalno pogrešna. Ova binarna funkcionalna logika može biti opovrgnuta na isti način na koji Lacan, Adorno i Horkheimer opovrgavaju gledište da Marquis de Sade predstavlja potpunu negaciju Kantove etike prosvjetiteljstva. ¹³Umesto toga oni navode da je de Sadeovo nasilje potpuno ispunjenje Kantove subjektivnosti. Umjesto potpunog kršenja građanskog nacionalizma, ja navodim da “plemenski” nacionalizam nije njegova suprotnost nego više-prvi-nego-sam-prvi, ne toliko različit koliko suviše isti: neobuzdani i zabranjeni prvi uzdignut do apsolutne forme. Univerzalna evropska suština otelotvorena u francuskoj republici i u racionalnosti njenih vanjskih i unutrašnjih granica svoj funkcionalni izvor nalazi u balkanskoj zatvorenosti, fragmentarnosti i nasilju. Drugim rečima, smatram da je balkanizacija, zapravo, logika evropskih granica nasilno nametnuta raznolikom stanovništvu Balkanskog poluostrva kroz balkanske ratove i dva svetska rata, upravo radi širenja i očuvanja tradicije francuske građanske subjektivnosti (ne pretpostavljam neku skrivenu namjeru iza granica nego to da su granice samoodrživi mehanizam ideološke imaginacije).

Ako je francuska kultura prosvjetiteljstva izmislila kategorije reprezentacije primenjive van okvira svog nastanka, poput “ljudskih prava”, onda je *balkanizacija* kategorija vezana za Balkan, ali čije su primene univerzalne. Ova dva termina imaju isti diskurzivni optičaj, a često funkcioniraju kao par suprotnosti. Tamo gde se uslovi života balkaniziraju, tražimo ljudska prava. Može zvučati iznenađujuće, ali francuska republika i Balkan ovdje deluju kao zajednički projekat globalizacije. Zbog te njene globalizacijske vrednosti, mi danas govorimo o *balkanizaciji* Bliskog istoka, kao i “urbane Amerike”. Iako treba da označava nešto pra-moderno i parohijalno, “balkanizacija” je veoma moderan pojam i prekretnica za diskurzivnu stabilnost moderne.

Iz ovog razloga, poreklo ove kategorije bi trebali tražiti u samom izvoru moderne, ne na Balkanskom poluostrvu nego u samoj subjektivnosti moderne. Razmatrajući nastanak evropske moderne, nalazimo u njenoj srži jaku fragmentaciju evropske subjektivnosti po linijama diskurzivne a priori isključivosti i nasilja, shemu koju danas pridajemo Balkanu. Osnivači evropske moderne: Machiavelli, Hobbes, Descartes, Bacon nalagali su da ljudski intelekt i nauka jesu sredstva za oslobođenje čovečanstva od surovosti prirode. U jeku verskih ratova, ideja nauke kao univerzalne vere sposobne da zameni hrišćanstvo i njegovo sektaštvo pojavila se u šesnaestom veku, prvo na britanskom ostrvlju, a onda u Francuskoj i ostatku Evrope. Ali nauka je shvaćena kao mač sa dve oštrice od očeva moderne. S jedne strane, ona bi pružila sredstva za oslobođenje čovečanstva od prirode kao i za stabilno ujedinjenje oko principa istine. S druge strane, svi su ti mislioci, kao uzorni hrišćani, verovali da erotska žudnja kvari ljudsko znanje i da nauku može pretvoriti u novo i opasnije ropstvo. Rešenje ovog problema, insistirao je Bacon, bilo je u tome da se naukom bavi, isključivo, nekolicina hrabrih i jakih ljudi sposobnih da vladaju svetom tako što bi prvo ovladali sobom. Da bi postigao ovu isključivu poziciju, naučnik prvo mora uspostaviti i unutrašnje i vanjske granice: unutrašnje da bi se zaštitio od žena, a vanjske da onemogući prodor kolonijalnih muškaraca, slabih, nepodesnih duša nesposobnih da vladaju sobom, a kamoli drugima, koji moraju biti podređeni “civiliziranom” džentlmenu.

Ovde vidimo kako je evropska moderna subjektivnost u svojoj predstavi stvarala granice. Evropa je “On”, “hrabri” muškarac samo-odabran da preuzme na sebe rizik oslobođenja čovečanstva po cenu isključenja drugih iz njegovog identiteta. Britanski džentlmen ovaploćuje sve ove odlike. Otkrivamo kako Bacon i Boyle, ova dva velika epistemologa evropskog prosvjetiteljstva, propagiraju maskulinistički etos isključujući žene iz nauke. ¹⁴ Drugi oblici ovog etosa su se ticali balkanskog muškarca. Poput svih žena, balkanski muškarac je bio izvor opasnosti za britanskog džentlmena. Tako nalazimo britanskog džentlmena u dvorcu grofa Drakule kako ispituje ovu iracionalnu teritoriju koristeći se empirijskom naukom i odgovarajućom ličnom disciplinom. Kontrast između britanskog plemića i balkanskog plemića uistinu otkriva balkanizaciju. Prema Bramu Stokeru, dok britanski plemić radi danju, balkanski plemić radi noću. Dok britanski plemić ima potpunu kontrolu nad svojim nagonima, njegov balkanski pandan je žrtva neobuzdane strasti. Dok britanski plemić čini sve da očuva čistoću britanske plemićke krvi, balkanski plemić svoju krv

zagađuje. Drugim rečima, grof Drakula je neuspješni muškarac; on ne može vladati *Novom Atlantidom*. Ali kao utelovljenje balkanskog identiteta, grof Drakula nije “drugo” od britanskog džentlmena, nego njegova obrnuta predstava sastavljena od zabranjenih želja - zabranjenih zato što moraju biti potisnute da bi britanski džentlmen mogao vladati. ¹⁵ Stoga, ako je grof Drakula obrnuti i zabranjeni vid britanskog džentlmena, onda je on, takođe, i izvitopereni Evropljanin. Grof Drakula utelovljuje sve što britanski džentlmen mora, da pozajmimo Freudov izraz, *ausstossen* ¹⁶(izbaciti) iz sebe da bi mogao preuzeti novu subjektivnost. Stoga, jedini način da grof Drakula preživi je da zauvek ostane pripojen krvotoku svetskog vladara. Pijenje krvi onda nije samo balkanska osobitost. Naprotiv, to je preki imperativ potreban da bi Balkan aktualizirao važnost i opasnost krvi za imperiju.

Tako formulirana i sprovedena, evropska epistemologija je postala poseban slučaj isključivog morala. Ako “balkanizacija” označava shemu fragmentacije i isključivanja po osnovi promoviranja racionalnosti, onda je moderna evropska subjektivnost nastala upravo iz ove sheme. Sada određena rodnom i sa rasnom segregacijom, podeljena na većine i manjine, politički i ekonomski hijerarhizirana, Evropa može ustvrditi svoj uključujući univerzalizam samo kao poseban slučaj balkanizacije. Retroaktivno govoreći, “Balkanizam” znači skriveni Europeizam i *vice versa*.

Poput grofa Drakule, Balkan je identitet oformljen od vrha nadole, od diskurzivnih shema do konkretnih subjekata. Milica Bakić-Hyden pisala je o specifičnim auto-kolonizirajućim procesima, “gneždenju orijentalizama”, kojima balkanski subjekti internaliziraju ove diskurzivne sheme i deluju jedan na drugog poput imitatora diskursa. ¹⁷Tako da kada Bosanci, Hrvati i Srbi tvrde da govore tri različita jezika, a onda se naoružaju da bi branili svoje jezičke prostore, trebali bismo videti da sve tri strane navode argumente u ime evropskog prosvetiteljstva. Njihov sukob ne proizlazi iz stvarnih lingvističkih razlika; oni se međusobno savršeno dobro razumeju. Da se poslužimo mišlju Ludwiga Wittgensteina, oni se već slažu u vezi s jezicima kojima se koriste, ne slažu se u pitanju stava, po tome kako teoriziraju jezik. Zapravo je *teorija* jezika, ne-stvarnost jezika, a ne njegova praksa ili stvarnost, ta koja definiše ko oni *jesu* - sablasni građani Evrope. Možda etničko čišćenje među ovim diskurzivnim sablastima, zastrašujuća lakoća sa kojom je sprovedeno istrebljivanje ljudi i zapanjujuće odsustvo kajanja od strane onih koji su ga počinili ima mnogo veze sa njihovim vampirskim identitetom. Ako oni vide druge kao što su sami viđeni, slično kao što je britanski džentlmen vidio grofa Drakulu, Balkanci će jedni drugima izgledati poput vampira, poput krvopija koje su davno izgubile tela, pre no što su trupe došle u njihova sela da ih spale i na dan kada su nazvani “Balkan”. Kroz vene Balkana, rekao bi Mefisto, teče “poseban sok” spravljen ne u prirodi, nego u tinti i gramatici.

Da li je ovo razlog što ih nazivamo Slovenima, odnosno ljudima slova?

Ali, moramo uvek imati na umu da su vanjska isključivanja Balkana unutarnja isključivanja Evrope. Giorgio Agamben primećuje da koncentracioni logori u Bosni nisu potekli niotkud, nego iz dugogodišnje i trajne istorije evropskog utamničenja identiteta označenih granicama. ¹⁸ U vidu posledice svoje balkanizirane unutrašnjosti, Evropa, kao mesto univerzalnog čovečanstva danas, takođe, ponovo stvara svoju kolonijalnu prošlost *apartheida* i rasizma. Imajući ovo na umu, Balibar razmatra demokratsku Evropu samo kao potencijalni projekat, a ne kao *status quo*. “Evropa”, piše on “nije nešto što postoji oduvek, a još manje je nešto što može biti brže ili sporije, lakše ili teže napravljeno, već istorijski problem bez razrađenog rešenja.” ¹⁹ Evropa je trajni sklop kontradiktornih odnosa između njenih sastavnih elemenata. Ovaj paradoks je čini nepotpunom, uvek na raskršću između reakcionarnosti i istinske demokracije, uvek otvorenom za transformaciju. Stoga paradoks unutrašnjih i vanjskih granica već sadrži mogućnost demokratske transformacije Evrope.

Ono što je Evropi zabranjeno, Balkanu je dopušteno. U tom smislu, ratovi na Balkanu između etničkih većina i manjina označeni etničkim državama nisu prestupi, nego delovi evropskog paradoksa granica, koji u isto vreme jača političku potrebu da se Balkan isključi, ali i proizvodi diskurs da se on uključi - diskurs kojemu pripada i ovaj rad. Ako je Evropa paradoks, onda je Balkan

kao njen preuveličani oblik više evropski od same Evrope. Stoga sva rešenja evropskog paradoksa moraju dolaziti iz suočavanja sa Balkanom kao odrazom njenog kolonizirajućeg identiteta. Evropa se mora suočiti sa Balkanom, ne kao sa mestom na evropskom kontinentu, nego, što je važnije, kao sa reprezentacijskom shemom. Ali, kao grof Drakula koji svoje telo ne vidi u ogledalu, Evropa sebe ne vidi u ovaj reprezentacijskoj shemi. U ovom trenutku modernističke epistemologije kojoj nedostaje samo-refleksivnosti, rešenje paradoksa Evrope nalazi se u tome da se Evropa natera da vidi samu sebe. Međutim, ovo sigurno neće proizaći iz kulturne politike suzdržljivosti niti putem slepe poslušnosti, kako to zamišljaju današnji balkanski političari koji se stide samog imena Balkana. "Jugoistočna Evropa", kako se danas zvanično naziva Balkan, je geopolitički naziv koji su stvorili političari i koji nema nikakve veze sa paradoksom Evrope. Bez demoniziranog Balkana i njegovih nestalnih podvojenih identiteta, Evropa se nikad neće suočiti sa svojim sopstvenim podvojenim identitetom i njeni progresivni projekti biće ozbiljno potkopani. Rešenje je u suprotnom stavu; u stvaranju "balkanske" katastrofe u evropskom identitetu potpunim istrebljenjem "identiteta", to jeste, nas kao sredstava nacionalne države, kao evropske unutrašnjosti, nas kao tela u vlasništvu države sa unutrašnjostima vezanim uz granice. Ako to možemo učiniti sami sebi, mi "balkanski subjekti", i iskoristiti svoje muke i stradanja kao kulturni kapital umesto užitka samo-sažaljenja (s kojim za evropske državne aparate postajemo primer čovečanstva poniženog izgubljenim granicama) onda ćemo, možda, takođe okončati i evropsku isključujuću unutrašnjost.

Prema ovome, moram odvojiti i kulturne strategije od političkih i ekonomskih. Dok ove druge moraju u manjoj ili većoj meri biti ujedinjene sa evropskom ekonomijom i zakonskim standardima, balkanska kultura i njen specifični identitet moraju ostati autonomna, samo-ovlašćena i kulturno opasna zona. U pogledu zakona i politike treba da budemo konzervativni Habermasijanci, ali u pogledu ideološke hegemonije državnih aparata i nametanja nacionalnog ili kontinentalnog identiteta moramo biti *kulturni anarhisti*. U tu svrhu, treba imati na umu da mi, "balkanski subjekti", nemamo ni bogatstva ni diplomatskog prestiža da bi ostavili svoj biljeg u Evropi; imamo samo kulturu i svoj unutarnji paradoks. Ja se ni na koji način ne zalažem za kulturni izolacionizam, samo za multikulturnu tenziju. Balkan, koji ne vredi ni pedlja evropske granice (da parafraziram Bismarcka), mora ostati trajna opasnost za identitet određen nacionalnim granicama. Očekujem da će balkanska subjektivnost kao takva, sa većitom nestabilnošću i diskurzivnom providnošću, biti duboko uključena u transformativne procese evropskih granica.

1 Etienne Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, (Beograd: Beogradski Krug, 2003), p. 27; Etienne Balibar, *Nous, citoyens d'Europe? Les frontieres, l'Etat, le peuple*, (Paris: Editions la Decouverte, 2001).

2 Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, (Stanford: Stanford University Press, 1994).

3 Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, (New York: Oxford University Press, 1997),

4 Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980); Christie, D., "Contemporary 'Foundationalism' and the Death of Epistemology," *Metaphilosophy* 1989, 20: 114-126

5 Todorova, *Imagining the Balkans*, p. 184.

6 Michel Foucault, *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, (Amherst, Mass: The University of Massachusetts Press, 1988).

7 Louis Althusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses. Notes towards an Investigation," in *Lenin and Philosophy and other essays*, (New York: Monthly Review Press 2001), pp. 85-126.

8 Robert D. Kaplan, *Balkan Ghost: A Journey Through History*, (New York: Vintage Books, 1994).

9 Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia* (London: Penguin Books, 1994)

10 U pismu psihoanalitičaru Edoardou Weissu iz Trsta 28. maja 1922. god. Freud spominje pacijenta "Slovena" i zaključuje da "... kada je naše analitičko umijeće suočeno sa takvim ljudima, sama naša pronicljivost ne može prodrijeti kroz dinamični odnos koji njima vlada." (citirano u Slavoj Žižek, *For They Know What They Do: Enjoyment as a Political Factor* [London: Verso, 1991], p. 8).

11 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1973).

12 Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, (Stanford: Stanford University Press, 1994), p. 360.

13 Max Horkheimer and Theodor W. Adorno, *Dialectics of Enlightenment*, translated by John Cumming, (London: Allen Lane, 1973), p. 96; Jacques Lacan, "Kant with Sade," translated by James B. Swenson, Jr., *October*, No. 51, Winter 1989, p. 55.

14 Desiree Hellegers, *Handmaid to Divinity. Natural Philosophy, Poetry, and Gender in Seventeenth-Century England*, (Norman, Oklahoma: University of Oklahoma Press, 2000).

15 Stephen D. Arata, "The Occidental Tourist: Dracula and the Anxiety of Reverse Colonization," from *Victorian Studies*, Summer 1990.

16 Gayatri Chakravorty Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason. Toward a History of the Vanishing Present*, (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1999), p. 5.

17 Milica Bakic-Hyden, "Nesting *Orientalisms* : The case of Former Yugoslavia," *Slavic Review* 54, no. 4, Winter 1995, pp. 917-931.

18 Giorgio Agamben *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, translated by Daniel Heller-Roazen, (Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1998), p. 176.

19 Balibar, *Mi, građani Evrope?*, p. 273.

<http://www.diwanmag.com.ba/main.html>